

Hälsa och sjukdom i Centralafrika: Aspekter på social och psykologisk diagnostik

Anita Jacobson-Widding

I denna artikel beskrivs hur dolda konflikter i det sociala nätverket ger upphov till sjukdomsförklaringar i kongolesisk folktro. Att bli frisk från ett psykiskt eller fysiskt lidande förutsätter här att man synliggör dolda konflikter i symbolisk eller explicit form. Först därefter kan de mediciner göra verkan som medicinmannen komponerat för sin patient.

Artikelförfattaren är professor i Etnologi, särskilt utomeuropeisk, vid Kulturanthropologiska institutionen i Uppsala. Hon leder fn ett forskningsprogram i Afrikanistik, finansierat av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga forskningsrådet, där bl a folkliga modeller av hälsa och sjukdom i afrikanska kulturer skall undersökas.

När europeisk sjukvårdspersonal i Afrika kommer i kontakt med folkliga föreställningar om orsakerna till sjukdom kallar de dessa sjukdomsförklaringar för "vanföreställningar" och "övertro". Som motpol håller de upp vetenskapligt baserade förklaringsmodeller. Till stor del har de givetvis rätt. Föreställningen att en häxa kan förorsaka sjukdom genom att suga livskraft ur sin medmänniska kan naturligtvis inte godtas som en vetenskaplig förklaring på att en patient tynar bort i magcancer.

Men frågan är om inte sjukdomsförklaringar av denna typ ibland kan rymma någon form av sanning, även om patienten därmed inte blir botad från sitt onda. Ty bakom föreställningar om häxors, trollkarlars och andeväsens inverkan på människors hälsa ligger i regel intuitivt anade insikter om hur vissa dolda aspekter av samspelet mellan människor påverkar deras psykiska och fysiska tillstånd. Föreställningar om häxkraft som sjukdomsorsak ger en påtaglig form åt dunkelt anade samband mel-

lan sociala konflikter och psykosomatiska sjukdomar, och tron att döda anförvanter kan påverka hälsan återspeglar inte bara en viss form av socialt system utan också universellt giltiga erfarenheter av hur ouppklarade relationer mellan föräldrar och barn kan hämma vitalitet och livsfunktioner. Häxor och andar får ofta tjäna som symboler för de dunkla punkter i ens livssituation, där det finns outredda härvor av motsägelsefulla förväntningar på socialt beteende eller krockar mellan oförenliga värdepotentialer. De pyrande obehag som skapas av dessa outredda konflikter blir gripbara i ställföreträdande form genom "vanföreställningarna" om övernaturliga krafter som häxor och spöken, och erfarenheten har lärt afrikanerna att när man angriper det djupa obehagets symboler kan också symptom på ohälsa många gånger lindras. Ur dessa erfarenheter har varje afrikansk kultur utbildat hela teorisystem för sambanden mellan olika sjukdomstyper och alternativa grupper av övernaturliga väsen.

Varje sådan "teori" har utformats med insikt om var de svaga punkterna i det egna samhällets sociala system finns. Så knyts tex teorin om häxors sjukdomsalstrande förmåga i det ena samhället till anförvanter på farssidan, i det andra samhället till anförvanter på morssidan och i det tredje samhället till en grupp grannar som är beroende av varandra. På motsvarande sätt tillskriver man den döde fadern magisk makt i förhållande till sina vuxna söner i det ena samhället, där man av erfarenhet vet att far och son har ett emotionellt laddat förhållande, medan man i en helt annan typ av samhälle har låtit insikten om att mor och dotter kan ha ett sårbart förhållande komma till motsvarande uttryck. Här – och det gäller samhällen där modern har en mycket dominerande roll i familjen – kan moderns ande "be-

.....
I det ena samhället kan värdesystem och social verklighet stå i god samklang och de dolda konflikterna blir få. Här spelar häxtro och andekult en minimal roll i sjukdomsteorierna.
.....

sätta" dottern och göra henne sjuk, precis som faderns ande i ett annat samhälle kan "stänga" sonen och göra honom impotent.

Hur dessa föreställningar är utformade beror alltså till stor del på familjemönstret i det enskilda samhället, och detta familjemönster är i sin tur beroende av både det sociala systemet och den kulturella ideologin. I det ena samhället kan värdesystem och social verklighet stå i god samklang, och de dolda konflikterna blir få. Här spelar häxtro och andekult en minimal roll i sjukdomsteorierna. I det andra samhället präglas tillvaron av ständiga motsägelser mellan ideologi och verklighet, eller mellan oförenliga värdepostulat. Där spirar osäkerhet och misstro mellan människor i nära samverkan, och där skylls varje sjukdom och snart sagt varje dödsfall på häxor eller avlidnas andar. Och häxan — hon finns där mitt i gruppen av människor man ser varje dag. Anden däremot symboliserar ofta erfarenheter i det förflutna.

För att illustrera detta skall jag beskriva det sociala systemet, familjemönstret och sjukdomsuppfattningen hos en grupp folk i Centralafrika, där ett till synes välordnat socialt system rymmer en härva av motsägelser, och där häxor eller andar misstänks förorsaka snart sagt varje sjukdom utom förkylning. Det är folken i de södra och västra delarna av Kongo och Zaire som denna beskrivning hänför sig till. De tillhör ett brett bälte av närbesläktade kulturer som sträcker sig från Atlanten i väster till Mellansjöområdet i öster, från Ekvatorn i norr till mellersta Angola och Zambia i söder.

Klanen — en levande organism

Folken i detta område tillämpar matrilineära principer för släktskap, arv och succession till ledarskap. "Blodsband" räknas således via modernelinjen, och man tillhör den klan som man fötts till under hela sitt liv, oberoende av giftermål, som

måste ingås med någon från en annan klan. Alla de individer som via idel kvinnliga länkar kan leda sin härkomst tillbaka till samma anmoder eller anfader betraktar sig som medlemmar av samma klan. Den klan besitter ett gemensamt territorium, ett gemensamt juridiskt försvar och gemensamma sociala förpliktelser — åtminstone i teorin.

I religiöst hänseende har klanen en gemenskap i form av ankult. Avlidna klanmedlemmar förväntas efter döden fortsätta att ta del i sina ättlingars tillvaro. I situationer av kollektiv nöd vänder sig klanchefen, eller chefen för ett mindre klansegment, till förfäderna för att be om hjälp på hela gruppens vägnar. Förfäderna/förmödrarna anses kunna påverka både jordens fruktbarhet, tillgången till jaktbyte inom klanterritoriet och de efterlevandes fertilitet och hälsa.

Förbindelsen mellan levande och döda klanmedlemmar är som i en levande organism och kan liknas vid relationen mellan ett träds grenar och dess rötter. De levande klanmedlemmar som finns ovan jord är som trädets grenar organiskt förbundna med varandra och med förfäderna under jorden. En skada på en del av trädets grenar eller avklippta förbindelser med dess rötter, betraktas som ett hot mot livskraften hos klanträdet i sin helhet. Därför sätts helheten — klankollektivets — bästa före de enskilda individernas, samtidigt som varje enskild individs hälsa och fertilitet är av kardinal betydelse för hela klanträdet fortsatta tillvaro. Detta synsätt avspeglar sig i uppfattningen av förutsättningarna för hälsa och sjukdom, fertilitet och ofruktsamhet och i de sociala normer som reglerar individuellt respektive kollektivt välbefinnande och framgång.

Det individuella välbefinnandet, liksom påtagligt blomstrande hälsa och framgång, betraktas med misstänksamhet, särskilt om de närmaste klanfränderna känner sig sämre lottade. Om de därtill drabbas av påtagligt lidande, framför allt i form av sjukdom, anses deras ohälsa bero på att deras fram-

.....
I religiöst hänseende har klanen en gemenskap i form av en ankult.
.....

De flesta kroppssjukdomar förklaras med hänvisning till häxeri.

gångsrike frände sugit livskraften ur dem, eller har "ätit dem". Detta "ätande" av nära fränders livskraft kallas häxeri, *kindoki*, och den skyldiga häxan, som kan vara man eller kvinna, kallas *ndoki*.

Häxeri som sjukdomsförklaring

De flesta kroppssjukdomar förklaras med hänvisning till häxeri. Det gäller framför allt långdragen sjukdom, invärtes sjukdomar och alla former av tillstånd som yttrar sig i aptitlöshet, matthet och ett sakta borttynande. Men även förlamningar och olycksfall skylls i regel på häxkraft. Likaså misstänks häxeri vid snart sagt varje dödsfall som inträffar innan patienten uppnått hög ålder.

Som häxor kan man misstänka män eller kvinnor som tillhör samma klan som den drabbade personen. Framför allt misstänker man fränder inom det segment av klanen som bor i samma by och har daglig närkontakt, men också genealogiskt närstående personer som kan ha flyttat till en grannby. Däremot anses en häxas kraft inte kunna drabba personer som tillhör någon annan klan, och främlingar går alltid fria från misstankar. Det är alltså den grupp personer som i praktiken är socialt, juridiskt och ekonomiskt beroende av varandra som kan påverka varandra genom häxkraft.

Häxans kraft är koncentrerad till en körtel, som anses vara förlagd till buken och som kallas *nkundu*. Somliga människor föds med en sådan körtel, andra inte. Körteln har en magisk kraft på gott och ont. Den kan användas för positiv skaparkraft eller för nedbrytande inverkan på omgivningen. En hövding, en ledare för ett lokalt klansegment, eller en person som av andra skäl fått på sitt ansvar att hålla samman en grupp klanfränder och försvara klanens prestige utåt måste ha en *nkundu* inombords för att klara sin uppgift. Men så länge han gör detta för gruppens bästa och generöst delar med sig av tex de skadestånd han vinner i en rättsprocess då han försvarat sin grupp, faller inte skuggan av en misstanke att han utnyttjar sin magiska kraft för att bryta ned

gruppen genom att skada någon av dess medlemmar. Skulle han däremot börja vackla i sin ledarroll eller visa tendenser till egoistiskt utnyttjande av sin ställning kan han misstänkas för häxeri när någon i hans grupp dör eller blir allvarligt sjuk. Han har då styrt sin *nkundu* med asociala förtecken, för att ta istället för att ge av den livskraft som strängt taget hör till klanrådets gemensamma "kraft-bank".

Varje människa med medfödd *nkundu* kan välja mellan det ena eller det andra sättet att utnyttja sin magiska kraft. Men det anses samtidigt att den onda viljeyttring som styr den magiska körteln att suga kraft ur andra inte behöver vara medveten. Även omedveten missunnsamhet kan sätta igång det magiska maskineriet. Körteln opererar i regel nattetid, då såväl häxan som hennes offer sover. Häxans "inre människa" ger sig då ut på vandring, och hennes på dagens omedvetna tankar styr nu *nkundu* i riktning mot ett bestämt offer. Offret å sin sida kan uppleva häxans verksamhet i form av mardrömmar, som han/hon givetvis drar sig till minnes när det blir dags att rikta misstankarna mot något särskilt håll. Men ofta erfar offret inte häxans verksamhet förrän sjukdomen är ett faktum.

När någon har lidit av sjukdom eller allmän matthet under en längre tid börjar förberedelserna för vad som än i dag kan kallas en häxprocess. Numera har den inte alltid så dramatiska former som för 30–40 år sedan, men den utvecklas under alla förhållanden till ett långdraget intrigspel med ryktessmidning, som till sist utmynnar i att alla undviker kontakt med den som utpekats. Avflyttning från orten blir den sista utvägen idag. Förr fick den misstänkta häxan tömma en giftbägare.

Häxan som personlighetstyp

Vad slags personer är det då som brukar misstänkas för häxeri? Denna fråga kan dels besvaras med hänvisning till personliga egenskaper, dels med hänvisning till det sociala samspelet inom den grupp människor som den utpekade häxan tillhör.

De personliga egenskaper som utmärker dem som anklagas för häxeri är svåra att definiera. Å ena sidan misstänks gärna de som har vad vi kallar "personlig utstrålning" eller "karisma", särskilt om denna inre kraft paras med framåtanda och indi-

Men klassificeringen av häxpersonligheter är
vansklig. Den är lika svår som det skulle vara
att precisera vad slags personlighetstyper som
man helst undviker kontakt med på en svensk
arbetsplats.

viduell företagsamhet. Å andra sidan kan också
misstanken falla på dem som drar sig undan gemen-
skapen, har en inåtvänd personlighet och förefaller
att vilja behålla sina tankar för sig själv. Dessutom
kan man urskilja en tredje personlighetstyp bland de
misstänkta häxorna. Det är den typ av person som
tränger sig på och lägger sig i det som han/hon inte
har med att göra. Till denna grupp personer anser
man att de människor hör som oombedda tar på sig
en annan persons roll – särskilt en högre rankad
roll än den man tillskrivits. Hit hör också de över-
drivet nyfikna, de som tränger sig in i andras privat-
liv, rör vid deras kläder och egendom, klänger sig
fast – och de som tigger. Men klassificeringen av
häxpersonligheter är vansklig. Den är lika svår att
göra som det skulle vara att precisera vad slags
personlighetstyper som man helst undviker kontakt
med på en svensk arbetsplats. Somliga kan skapa
obehagskänslor omkring sig därför att de intrigerar,
andra därför att de drar sig undan med ett snörp på
munnen, åter andra för att de verkar kladdigt när-
gångna, och ytterligare andra därför att de har en
oförklarlig förmåga att ta sig fram på andras bekost-
nad. Till slut är det de personer som man inte kan
klassificera alls – de där som varken är fågel eller
fisk och som inte bryter mot några påtagliga sociala
normer men ändå förorsakar obehagskänslor, just
därför att man inte vet hur man ska bete sig mot
dem.

Häxeriets sociala mekanismer

Men att en person är svår att klassificera eller det
faktum att hans beteende varken kan sägas vara rätt
eller fel är inte nog för att omgivningen skall skylla
sina olyckor på denna mystiska person. Det krävs
också en speciell typ av social miljö. Den miljön är i
regel sluten utåt och har en i princip given hierarki,
samtidigt som de sociala rollerna och normerna är

oklart eller motsägelsefullt definierade.

I Kongos landsortsbyar utgörs ramen för häxeri-
anklagelserna av den del av klanen som bildar en
lokal härkomstgrupp, där medlemmarna inte bara
anser sig mystiskt förbundna med varandra utan
även är inbördes beroende av samma ekonomiska
resurser och av ömseidigt bistånd i socialt hänseen-
de. Denna grupp, som utgör en klan i mini-format,
har en i teorin given hierarki. Den genomgående
principen är att den äldre står över den yngre. Så
måste tex den yngre generationen obetingat lyda
sin mor och hennes syskon, framför allt den mor-
bror som är förmyndare för alla sina systrars barn
och fungerar som chef för härkomstgruppen. Han
ansvarar i princip för gruppens enhet utåt och enig-
het inåt, försvarar gruppens medlemmar i rättspro-
cesser, betalar brudpris, skulder och böter och hål-
ler dessutom kontakt med anfäderna. I gengäld åt-
njuter han respekt, behörig distans, artighetsvisiter
och gåvor. Hans prerogativ att föra gruppens talan
utåt gäller inte bara systrarnas barn utan också hans
syskon och eventuellt kusiner på mödernet. Ty se-
nioritetshierarkin gäller inte bara mellan skilda ge-
nerationer. Också bröder och systrar av samma mor
har skyldighet att iaktta den äldres företräde. Redan
i 10-årsåldern förväntas yngre syskon respektera
äldre, iaktta distans och artighet, undvika att tillrät-
tavisat eller råda det äldre syskonet samt låta det
äldre syskonet föra de yngres talan utåt. Varhelst
två bröder – eller kusiner på mödernet – möter
främlingar är det den äldre som svarar för de två,
vilka alltså bildar ett mikrokosm av klanen i sin
helhet.

Detta till synes perfekta sociala maskineri har
emellertid sina svaga punkter. Senioritetsprincipen
gäller i teorin men inte alltid i praktiken. Samtidigt
som ledaren för en härkomstgrupp bör vara den
äldste brodern i en syskonskara – och den äldsta
systemns äldste son när även hans kusiner lyder
under hans domvärjo – förväntar man sig att denne
ledare också skall kunna tillvarata gruppens intres-
sen på bästa sätt. Det krävs att han är den skickli-
gaste talaren, så att han kan försvara sin grupp
framgångsrikt i rättsprocesser. Han måste också
vara skicklig att förhandla och skicklig att ena och
leda sin grupp. Vi har alltså två skilda kriterier för

.....
Vi har alltså två skilda kriterier för makt och ledarskap. Det ena är ett senioritetskriterium. Det andra är ett kompetenskriterium.
.....

makt och ledarskap. Det ena är ett senioritetskriterium. Det andra är ett kompetenskriterium. Och det är inte alltid de sammanfaller för en och samma person. I själva verket är rivalitet om makten över en härkomstgrupp en ständig källa till häxerianklagelser. Närhelst en hövding dör utbryter en lång period av osäkerhet ifråga om successionen. Den ene brodern eller kusinen hävdar att han har rätt att efterträda morbrodern i kraft av sin senioritet, den andre hävdar att han har det i kraft av sin större skicklighet. Om så någon av dem drabbas av sjukdom – eller någon i de respektive falanger som kan stödja den ene eller den andre – misstänks det att han blivit förhäxad av sin rival. Det gäller särskilt om det är den äldre som är offret. Den yngre, med sin karisma och sin magiska körtel, har då visat att han traktar efter en högre rang än den som egentligen tillkommer honom i enlighet med den officiella rangrullan. Han har då begått den synd som överallt i världen betraktas som en social dödssynd: att söka ta på sig en högre social roll än den som allmänt tillskrivs honom. Men om han skulle lyckas i sitt uppsåt att under åren av interregnum efter morbroderns död åtnjuta allt större förtroende, i kraft av visad skicklighet att vinna rättsprocesser och prestige åt sin egen klan, kan han till slut sitta säkert i sadeln som ny chef.

Maktkamp på dolda premisser

Rivalitet om ledarskapets makt är alltså typfallet för häxerisituationer. Men ledarskap och makt kan vara aktuellt i tusen och en vardagssituationer, även om det inte gäller formell hövdingemakt. Samma slags rivalitet kan aktualiseras mellan två bröder eller två kusiner, eller mellan kvinnor. Numera kan det också hända att samma slags maktspel leder till häxerianklagelser i andra slags miljöer, tex inom den kristna kyrkans sångkör eller styrelse, eller inom det ghetto av arbetslösa unga män som delar

bostad i städernas slumkvarter. Här har den krets personer som står i potentiellt "häxberoende" av varandra vidgats utöver den klanbundna härkomstgruppens ram. På motsvarande sätt finner vi i byar på Kenyas och Tanzanias landsbygd, där man mer är beroende av grannskap än klanmedlemskap, att en maktkamp mellan grannar eller mellan medhustrur till en polygam man kan utmynna i anklagelser för häxeri.

Vad det handlar om är i regel ett maktspel vars premisser är dolda även för de inblandade personerna. Även där det inte finns en formellt erkänd hierarki kan en viss typ av "hackordning" ha etablerats mellan människor som har daglig och nära kontakt med varandra. När kriterierna för denna öppna eller dolda hierarki är motsägelsefyllda är det bäddat för både intriger och häxeri. Den som börjar ändra på sin egen eller andras position i denna grupp, den som tar för sig, tränger sig på, eller låter ana ett dolt missnöje med sin egen roll, kan vid första större kris inom gruppen börja betraktas som häxa. Har han eller hon begått något påtagligt felsteg är allt gott och väl. Då kan man hänvisa till officiellt fastslagna regler och vidta någon form av profan bestraffning. Men om ingen kan peka på varken klara regler eller regelbrott finns inte längre utrymme för förnuft och logik. Då återstår bara att hänvisa till mystiska krafter med hjälp av diffusa indicier. Om vi ser oss omkring i våra egna föreningsstyrelser och arbetsmiljöer kanske vi kan finna paralleller, även om vi inte har begreppet "häxeri" som kulturellt idiom.

Far och son

Men det finns andra former av motsägelser och värdekonflikter som kan skapa så djupt obehag hos en person att han känner sig som om all kraft rinner ur honom och to m blir sjuk. Roten till dessa konflikter kan ligga i det förflutna. Också här har kongoleserna en "mystisk" förklaring till hands, om de tex ser en ung man drabbas av depression, sjuklig passivitet eller får veta att han är impotent, samtidigt som det inte finns skäl att misstänka någon i hans härkomstgrupp för häxeri. Orsaken till sjukdomstillståndet kan tillskrivas de dödas andar. Framför allt gäller det då nyligen avlidna anförvanters andar, oftast faderns.

De tillstånd som den döde fadern ansetts förorsaka är framför allt den vuxne sonens impotens i ordets alla bemärkelser. I vissa fall kan också en dotters ofruksamhet tillskrivas faderns ande, liksom andra former av underlivsbesvär.

De tillstånd som den döde fadern ansetts förorsaka är framför allt den vuxne sonens impotens i ordets alla bemärkelser. I vissa fall kan också en dotters ofruksamhet tillskrivas faderns ande, liksom andra former av underlivsbesvär. Närhelst man upplever att man dessutom misslyckas i allt man företar sig eller känner att man förlorat sin känsla av livsduglighet, misstänker man att det är fadern som spökar. I regel anses detta vara resultatet av en förbannelse, som fadern uttalat i hemlighet redan under sin livstid, och som han sedan tagit med sig i graven. I vissa fall kan även den ännu levande fadern misstänkas utöva denna sin särskilda magiska kraft över sonen eller dottern. Denna kraft kallas *kitata*, fadersmakten, av prefixet *ki-*, som betyder magisk kraft, och *tata*, som betyder far.

Också vid dessa former av sjukdomstillstånd eller sviktande livsfunktioner kan man spåra en social konflikt, och också här rör det sig om en dold konflikt som har sina rötter i motsägelsefullt formulerade krav och förväntningar. Faderns roll är i ett matrilineärt samhälle mycket tvetydigt formulerad. Morbrodern är deras förmyndare, medan fadern snarast spelar samma roll som en styvfar gör hos oss. Så länge barnen är små delegerar morbrodern det dagliga uppfostringsansvaret till fadern, som då har rätt att råda och tillrättavisa, belöna och bestraffa barnen. De större bestraffningarna för mer svårartade försyndelser ombesörjs dock av morbrodern, som i regel bor i en annan by och framstår som en entydigt respektingivande domare utan närmare emotionell kontakt. Mellan barnen och deras far växer dock ofta ett mer emotionellt beroende fram, ibland varmt och kärleksfullt.

Respekten för fadern iakttas någorlunda väl under uppväxttiden, och barnen får lära sig ett gene-

rellt axiom: "Man skall respektera sin far". Men så snart barnen vuxit upp och kommit på andra sidan puberteten gäller samtidigt ett annat generellt axiom: "Ingen vuxen person är underställd någon som tillhör en annan klan." Klaner betraktas som autonoma, jämbördiga enheter i förhållande till varandra, och detsamma gäller individer ur skilda klaner. Eftersom fadern tillhör en annan klan har alltså den vuxne mannen inte något skäl att respektera eller lyda sin far. Någonstans i puberteten börjar denna jämlikhetsregel gälla, men ingen vet riktigt när. Samtidigt fortsätter det generella axiomet om att söner och döttrar skall respektera sina fäder att gälla.

Dubbla budskap

Varje vuxen kongoles är alltså från tidiga tonår fångade i en fälla av ett dubbelt budskap i relation till fadern. Han ska respekteras och inte respekteras. Han ska frågas till råds och inte frågas till råds. Han ska ha presenter och visiter och han ska inte ha presenter och visiter. Om den unge mannen (eller kvinnan) har ett mycket gott förhållande till fadern söker han i regel upp honom med jämna mellanrum för att be honom om råd, ge honom gåvor och visa sin tillgivenhet. Detta är samtidigt något som betraktas som tecken på respekt. Men en far kan aldrig kräva detta av sina vuxna barn. Han kan aldrig ens uttala sin önskan om denna respekt – till skillnad från morbrodern, som har rätt att både kräva och tillrättavisa. Fadern kan bara sitta där och vänta och hoppas. Den enda makt han har över sina barn är makten att tyst förbanna dem – till skillnad från morbrodern som har legala maktmedel till hands.

Mellan en far och hans vuxna barn, framför allt hans söner, råder därför ett emotionellt laddat klimat av osäkra förväntningar och dåligt samvete, mot bakgrund av oklara rättigheter och skyldigheter. Sonen vet aldrig om han gjort tillräckligt för sin far, och fadern vet inte ens själv när han bör vara nöjd. Men när sonen känner att han plötsligt blivit handlingsoförmögen, impotent och otursförföljd kan det stå klart för honom att han kanske inte gjorde tillräckligt mycket ändå för sin far. Faderns förbannelse eller faderns ande hemsöker honom.

När hans ande spökar kallas den för *nkuyu*, och det händer att också faderns döda klanfränder agerar på faderns vägnar, i form av *nkuyu*-andar som oroar eller bringar sjukdom.

Förutsägbara sjukdomsstraff

De dödas andar på mödernet har ett helt annat förhållande till sina efterlevande. De nyligen döda klanfrändernas andar håller sig lugna. Men de längesedan döda, mytiska anfäder och anmödrar som ingen minns kan ingripa för att bestraffa sina sentida ättlingar, om de bryter mot normerna för socialt accepterat beteende inom detta kollektiv. Bråk och gräl och olydnad kan bestraffas med vissa former av sjukdomar, incest (dvs sexuella relationer mellan klanfränder) bestraffas med andra sjukdomar. Gräl, tvister och orättmätig vrede resulterar framför allt i "sjukdomar i huvudet" – långvarig huvudvärk, migrän, vissa former av nervösa sjukdomar, och epileptiska anfall. Dessutom är kvinnors ofruktsamhet och svåra förlossningar bestraffningar av det anonyma kollektivet av anfäder och anmödrar. Incest resulterar i att anfäderna straffar med svåra hudsjukdomar, som beskrivs som eksem, hudsprickor och vätskande utslag – alltså olika former av psoriasis. Det är framför allt sexuella relationer mellan klanfränder av skilda generationer som anses resultera i denna hudsjukdom, speciellt om mannen är den yngre partnern, som alltså har relationer med någon i moderns generation. När mannen är den äldre partnern kan kvinnan drabbas av förlamning. Polio förklaras tex ibland på detta sätt. Lepra och medfödd fysisk deformitet tillskrivs påverkan av anfäder utan att någon särskild orsak anges.

Sjukdomar som är anfadersstraff hänförs således i allmänhet till mer klart definierade försyndelser

Sjukdomar som är anfadersstraff hänförs således i allmänhet till mer klart definierade försyndelser mot bestämda sociala normer än vad som gäller vid sjukdom på grund av häxeri eller "spökeri" av nyligen avlidna anförvantes andar.

.....
Är det en sjukdom utan klara och tydliga symptom beger man sig först till en medicinman som är divinatör. Hans uppgift är att ställa diagnos och därefter remittera patienten till en specialist.
.....

mot bestämda sociala normer än vad som gäller vid sjukdom på grund av häxeri eller "spökeri" av nyligen avlidna anförvantes andar. Dessutom bör det uppmärksammas att när sjukdom är anfadersstraff är det en anonym, kollektiv grupp av anfäder som agerar. Någon gång kan anfadern eller anmodern namnges, men det är då med ett mytiskt namn som förknippas med en speciell sjukdomstyp. De mytiska anfäderna eller anmödrarna (de saknar i regel kön) är symboler för klankollektivet som sådant, snarare än för enskilda personer eller enskilda personrelationer.

Diagnos och terapi

Den patient som drabbats av en sjukdom söker så småningom upp en medicinman. Är det en sjukdom utan klara och tydliga symptom beger man sig först till en medicinman som är divinatör. Hans uppgift är att ställa diagnos och därefter remittera patienten till specialist. Den diagnos han ställer är i första hand av social och psykologisk natur, i andra hand "medicinsk", såtillvida att han kommer fram till vilken klass av "sjukdomsandar", eller fetisher, som sjukdomen troligen kan botas av. Den socialpsykologiska diagnosen går så till att divinatören kastar upp en handfull jordnötsskal i luften så att de slumpvis formar mönster på marken. Av detta mönster utläser han om det onda härrör från farssidan eller morssidan, eller möjligtvis från ett tredje håll. Om sjukdomen anses komma från farssidan remitteras patienten omgående till en medicinman som är specialist på *nkuyu*-andar och därför har titeln *nganga nkuyu* (*nganga* = doktor, präst). Terapi består i detta fall av att patienten och *nganga nkuyu* beger sig till patientens fars grav, där doktorn blandar gravjord med palmvin och smörjer på patientens bröst, samtidigt som sonen eller dottern ber sin döde far att häva förbannelsen. Patienten kan

också ordineras att låta snida sig en liten träfigur som kallas *nkuyu* och invigs till en fetisch att rymma den döde faderns ande.

Om sjukdomen enligt divinatörens spådom kommer från morssidan är remissförfarandet svårare. Här gäller det att utröna om det är anfaderskollektivet, eller möjligen en särskild mytisk anfader som förorsakat sjukdomen. Om så inte är fallet kan det vara fråga om häxeri inom den matrilineära härkomstgruppen. Om sjukdomen befinner sig vara ett anfadersstraff remitteras patienten till någon av de medicinmän som är specialister på denna klass av sjukdomar. Och i den terapeutiska riten kommer då att ingå moment av beaktelse, avbön och försöning. Patienten följs av sina nära anförvanter till doktorn, som ser till att patienten bekänner sina felsteg eller sitt agg inför de anhöriga klanfränderna. Den äldste eller äldsta bland dem lyfter efter denna beaktelse händerna mot skyn för att ange att förbindelsen med anfäderna är återupprättad. Först därefter kan den egentliga sjukdomsterapi inledas. På motsvarande sätt uppmanas varje kvinna under en utdragen förlossning att bekänna sina felsteg, konflikter och onda tankar inför äldre kvinnliga klanfränder. Först sedan de övertygat sig om att allt kommit fram i ljuset ger de henne sin välsignelse och talar om att anfäderna nu kommer att öppna hennes vagina, som varit tillstängd som straff.

Om divinatören kommer fram till att patientens sjukdom beror på häxeri behövs egentligen två remisser. En till en medicinman som är specialist på att identifiera häxor, och en till en medicinman som är präst i den andekult där patientens speciella sjukdom hör hemma. Identifieringen och bestraffningen av häxan betraktas som en nödvändig förutsättning för att själva sjukdomsterapi ska bli framgångsrik, men möjligheterna att genomföra häxprocessen har minskat under de senaste decennierna. Både kyrka och profana myndigheter förbjuder häxprocesser. Och detta är, anser många, skälet till att sjukdomsterapi inte alltid är så framgångsrik idag som förr.

Andekult som terapi

Själva sjukdomsterapi ombesörjs av en medicinman som samtidigt är präst i en andekult. Här rör det sig om särskilda "sjukdomsandar", som kallas

nkisi. De är varken förfäder eller avlidna släktingar utan snarare könlösa naturväsen med magisk kraft på gott och ont. Inom varje etnisk grupp kan man känna till hundratals olika typer av *nkisi*, som var och en har sitt särskilda namn och sin särskilda magiska specialitet. De flesta är förknippade med en viss sjukdom eller en viss typ av symptom. Eftersom *nkisi*-anden varken är god eller ond kan den likaväl förorsaka som bota den sjukdom som den förknippas med. Därför måste en *nkisi*-ande alltid "styras" av en person som är specialist på att hantera anden ifråga genom tillämplig ritual. Denne specialist är en medicinman som kallas *nganga* med *nkisi*-andens namn som tilläggsnamn. Denne *nganga*, som är medicinman med *nkisi*-anden X som specialitet är samtidigt präst i kulten av nämnda ande. Varje gång som en ny patient konsulterar *nganga* X för den typ av sjukdomssymptom som X representerar kommer den inledande delen av den terapeutiska riten att bestå av att patienten invigs i kultens hemligheter och själv därmed blir en präst i samma kult.

En viktig del av denna förberedande terapi utgörs av ett slags symboliskt drama, där patienten spelar med. I detta drama spelas symboler för "gott" och "ont" ut mot varandra, vanligtvis genom färgsymboler. Men goda och onda värden kvalificeras också genom tilläggsymboler, så att patienten kan associera till mer specifika problem i sin livssituation. Om han har fått en korrekt remiss och alltså hamnat inom den *nkisi*-kult, vars ritual råkar passa hans egen livssituation kan riten få en katarsis-effekt som utmynnar i att patienten så småningom faller i trance eller kommer i extas. Detsamma händer med hans läkare, som strängt taget har samma livskris i botten på sin yrkesspecialitet, eftersom han en gång lät sig invigas till präst i denna kult. När läkare och patient skakar i extasens spasmer är åskådarna övertygade om att det är *nkisi*-anden som har besatt dem med sin magiska kraft. Först därefter är patienten mottaglig för den "medicinska" behandlingen. Utmattad får han nu underkasta sig utvärtes eller invärtes medicinering, i enlighet med föreskrifterna för denna speciella *nkisi*s kult. I medicinen kan det ingå en blandning av örter, malda djurdelar eller mineraler, av vilka en del förmodligen kan ha en

Den vetenskapliga teoribildningen är öppen och prövande. En misslyckad behandling anses bero på fel diagnos, och man börjar nysta i en annan ände. Den rituella teoribildningen låser sig för ett visst alternativ, oberoende av resultatet.

rent medicinsk terapeutisk effekt, medan andra saknar sådan verkan. I medicin mot ryggsnitt kan tex ingå malda krabblor, som här har symboliskt värde: liksom krabban med sina klor kan hålla fast sitt offer över ryggen kan också *nkisi*-anden hålla fast eller lösa sitt grepp över patientens rygg. Anden får här alltså en fingervisning om vad den bör göra, eller rättare sagt, den manipuleras till att släppa sitt grepp om patientens rygg. I en medicin mot magsmärtor kan å andra sidan malet kol ingå som ingrediens, vilket möjligen kan ha samma effekt som koltavetter (?). Men antingen ingredienserna i medicinen skulle kunna visa sig ha medicinsk verkan eller inte motiveras de av medicinmannen med hänvisning till att just denna medicinkomposition är föreskriven för just denna andekult. Om det skulle visa sig att patienten inte blir frisk av behandlingen kan han möjligen försöka sig på en annan *nganga*, som är medicinman och präst i en annan *nkisi*-kult. Men i regel ifrågasätts inte den orsaksförklaring och diagnos som en gång getts. Misslyckandet skylls istället på felaktigt genomförd ritual eller på att det av något annat skäl inte gick att manipulera anden den här gången.

Det är på denna punkt den avgörande skillnaden mellan vetenskapligt och rituellt baserad sjukdoms-

teori återfinns. Den vetenskapliga teoribildningen är öppen och prövande. En misslyckad behandling anses bero på fel diagnos, och man börjar nysta i en annan ände. Den rituella teoribildningen låser sig för ett visst alternativ, oberoende av resultatet.

Vikten av synliggörandet

Trots de föga vetenskapliga förklaringsmodellerna och trots de från medicinsk synpunkt tvivelaktiga metoderna för sjukdomsbotande visar sig ändå folkmedicinen förvånansvärt ofta vara effektiv. En del av de goda resultaten beror förmodligen på att medicinmännen i viss utsträckning använder örter och substanser som har en beprövad terapeutisk effekt i medicinsk mening. Men när malda krabblor ordinerats i samband med en viss ritual kan man fråga sig hur det kommer sig att patientens ryggvärk lindras. Kongolesernas egen prioritering av de olika momenten i sjukdomsterapien kan ge en fingervisning om orsaken. De viktigaste momenten är för dem *identifieringen av själva sjukdomsorsaken* och den ritual där *det aktuella livsproblemet blir synliggjort* – i explicit eller symbolisk form. Den åtföljande avslappningen i form av trance, extas, eller – ibland – svettbad anser de också vara av kardinal betydelse. Numera händer det ofta i byar nära vägar, missionsstationer och större samhällen att man försöker klara sig utan den gamla tidens divinatorer och de medicinmän som kan genomföra fullständiga *nkisi*-ritualer. Men vad man inte åsidosätter är själva synliggörandet av sjukdomens dolda psykosociala komponenter. Innan man tar med sig den sjuke till doktorn samlar man härkomstgruppen och anordnar en "bekännelsestund". Först därefter kan doktors kur bli effektiv.